

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми:
«Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції наприкінці
XIX – на початку XX ст.»

Виконала: здобувачка II курсу
заочної форми здобуття вищої освіти
історичного факультету
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Ist1-M23z групи другого
(магістерського) рівня вищої освіти
навчання
Коротун Катерина Миколаївна

Науковий керівник: Газін Володимир
Володимирович, доктор історичних
наук, доцент кафедри історії України

Рецензент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------	----------

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
--	--

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ	
--	--

РОЗДІЛ 3. «ПРОСВІТИ» ЯК ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	
--	--

РОЗДІЛ 4. КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	
---	--

ВИСНОВКИ	
-----------------	--

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	
--	--

ВСТУП

У другій половині XIX – на початку XX століття українські землі, що перебували у складі Російської імперії, стали ареною активних національних рухів та політичної боротьби. Ці події стали важливим чинником визвольних змагань українського народу, демонструючи тісний взаємозв'язок між національними прагненнями та політичними процесами. Дослідження цього періоду є актуальним та цінним не лише для збереження історичної пам'яті, а й для осмислення сучасних державотворчих викликів України у XXI столітті.

У цьому контексті особливого значення набуває вивчення суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності української інтелігенції, яка відігравала роль лідера національного руху та провідника української нації. Дослідження культурно-освітньої діяльності інтелігенції відкриває можливості для глибшого розуміння її внеску у формування національної ідентичності та розбудову культурного простору.

Культурно-освітня діяльність української інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття є важливим елементом національно-визвольного руху. Інтелігенція не лише формувала національну свідомість українського суспільства, а й забезпечувала підґрунтя для розвитку культурної, освітньої та видавничої справи. Завдяки її зусиллям було організовано просвітницькі осередки, активізовано книговидання, а також створено сприятливе середовище для формування нової генерації української еліти. Дослідження цієї діяльності не втрачає актуальності й у XXI столітті, оскільки дозволяє краще зрозуміти механізми культурного розвитку та державотворення в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних та соціокультурних змін, що відбувалися на території Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. Особлива увага приділяється українським землям, де ці зміни сприяли формуванню нової

соціальної верстви – інтелігенції, яка стала рушієм національного відродження.

Предметом дослідження виступає культурно-освітня діяльність української інтелігенції, її роль у розвитку просвітницької роботи, книговидавання та підтримці національно-культурного руху.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі напрямів, форм і методів діяльності української інтелігенції, її внеску у розвиток суспільно-політичного життя та реалізації націєтворчого потенціалу українства. Для досягнення цієї мети використано широкий спектр джерел: архівні документи, спогади учасників подій, а також узагальнення історіографічних напрацювань.

Виходячи із формулювання предмету та мети роботи, автором визначаються наступні завдання дослідження:

1. Аналіз джерельної бази та історіографії, а саме з'ясування ступеня наукової розробки теми та визначення основних підходів до її вивчення.
2. Дослідження участі української інтелігенції в національно-культурних процесах, виявлення ключових подій та активностей, що сприяли відродженню національної самосвідомості.
3. Висвітлення діяльності просвітницьких осередків – зокрема організацій типу «Просвіти», їх впливу на громадське життя та культурний розвиток.
4. Аналіз книговидавничої діяльності інтелігенції – з'ясування її ролі у популяризації української мови, літератури та формуванні національного інформаційного простору.

У хронологічному відношенні. Дослідження охоплює період із кінця XIX століття до 1917 року – часу, що став вирішальним для становлення української інтелігенції як самостійної соціальної верстви. Нижня межа пов'язана з активізацією національно-культурного руху у 70-80-х роках XIX століття, а верхня – із 1917 роком, коли інтелігенція стала одним із ключових гравців Української національно-демократичної революції 1917-1921 років.

Територіальні межі дослідження охоплюють 9 українських губерній Російської імперії, що історично позначалися як Наддніпрянська Україна.

Робота ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, із застосуванням загальнонаукових та спеціальних історичних методів: індукція та дедукція – для виявлення загальних закономірностей на основі аналізу конкретних фактів і навпаки. Аналіз і синтез – для виокремлення окремих аспектів діяльності інтелігенції та їх об'єднання у цілісну картину. Класифікація та систематизація – для впорядкування отриманих даних та їх структурованого представлення. Порівняльний аналіз – для зіставлення діяльності інтелігенції у різних регіонах та в різні періоди часу. Історико-біографічний метод – для дослідження біографій видатних представників інтелігенції та їх внеску у просвітницьку діяльність. Статистичний метод – для обробки кількісних даних про обсяги книговидання, чисельність учасників просвітницьких заходів тощо.

Відзначаючи наукову новизну та практичне значення дослідження. наголошуємо на тому, що вивчення діяльності інтелігенції кінця XIX – початку XX століття дозволяє глибше зрозуміти процес формування української національної ідентичності та роль інтелігенції у цьому процесі. Практична цінність роботи полягає у можливості використання її результатів для: підготовки узагальнюючих курсів із історії України, культурології та інтелектуальної історії; викладання нормативних курсів та спецкурсів з історії культури, політології та історичного краєзнавства; розробки підручників і навчальних посібників для закладів вищої освіти.

Окрім того, матеріали дослідження можуть слугувати основою для подальших наукових розвідок, спрямованих на поглиблене вивчення діяльності інтелігенції у контексті суспільно-політичних та культурних процесів.

ВИСНОВКИ

Час формування української нації та її національного самоусвідомлення в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, як і в інших слов'янських країнах, відзначався зростаючим впливом інтелігенції, яка, незважаючи на соціально-культурні та політичні відмінності, відігравала важливу роль у цьому процесі. Соціально-економічні та культурні передумови національного відродження в Україні цього періоду стали основою для формування національної самосвідомості інтелігенції. Цей процес відбувався завдяки двосторонньому зв'язку культууроутворюючих і культууроорганізуючих факторів: до перших належала діяльність народних мас, до других – робота інтелігенції, спрямована на збори, вивчення та осмислення національних духовних скарбів.

Завдяки використанню народних традицій і культури українська інтелігенція створила ідеологію єдиної української нації, що мала глибоке історичне коріння і відображала реалії того часу, включаючи мовні заборони, політику русифікації, поділ України між імперіями та соціально-економічні зміни.

Ідеї цілісності, безкласовості українського суспільства та концепція того, що експлуататори – це іноземці, поширювались провідними істориками, такими як М. Костомаров, М. Грушевський та інші. Ці ідеї стали основою для відновлення Української держави та трансформації українців у націю, здатну до державотворення.

Особливості української інтелігенції як соціального прошарку визначали форми її культурно-національної діяльності, від громадівського руху до індивідуальної просвітницької роботи. Водночас активна діяльність української інтелігенції сприяла піднесенню національної самосвідомості серед широких верств населення, навіть серед простих сільських вчителів.

Політика російського самодержавства і русифікація уповільнювали природний процес національного розвитку українського народу, але також сприяли загостренню культурно-національної проблеми. Зростання патріотичних настроїв та активна культурно-освітня діяльність інтелігенції стали основою для розвитку національної ідеї.

Інтелігенція була ключовим лідером культурно-національного руху, що в умовах відсутності демократичних свобод, створила громадівський рух, який поєднав культурне відродження з політичними прагненнями. Це дозволило визначити напрями культурно-національної діяльності та внести значний вклад у розвиток української культури.

Створення модерної української культури, яка поєднувала традиції та новітні творчі напрями, стало важливим завданням української інтелігенції. Література, мистецтво, наукові дослідження національних проблем здобули світове визнання, демонструючи високий рівень національної свідомості.

Суспільно-культурна діяльність української інтелігенції була набагато багатограннішою та важливішою, ніж це часто трактували в радянській історіографії. Вона сприяла становленню модерної української нації та вклала важливий внесок у розвиток російської культури, що поступово набирала більш слов'янських рис завдяки впливу української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і матеріали, археографічні видання:

1. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування); [публ. І. Б. Гирича] // Молода нація: Альманах. Київ: Смолоскип, 2002. № 3 (24). С. 177–240.
2. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 814 с.
3. Антонович В.Б. Моя исповедь: Ответ пану Падалице // Основа. 1862. № 1. С. 94–95.
4. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. Київ: Наук.-інф. т-во «Пошук», 1992. 96 с.
5. Білозерський В. М. Вступна стаття // Основа. 1861. № 9. С. 2.
6. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Ін-т української археографії НАН України; упоряд. А. Жуковський; відп. ред. П. Сохань. Київ: Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 285 с.
7. Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк: Пролог, 1964. 127 с.
8. Г. Б. Павел Платонович Чубинский в Архангельской губ. (1862–1869 гг.) // Киевская старина. 1903. № 7-8. С. 234.
9. Грищинський В. Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.
10. Громада: Українська збірка. Женева: Б.в., 1878.
11. Дві короткі автобіографії Андрія Жука / Публ. І. Гирича // Молода нація: Альманах. Київ: Смолоскип, 2002. № 3 (24). С. 222–225.
12. Допис редакції // Світова зірниця. 1909. № 11–12. 25 березня.

- 13.Дорошенко Д. І. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. 1907. Т. IV. Кн. 2/3. Ч. 2. С. 29.
- 14.Дорошенко Д. І. «Просвіти» на Великій Україні. Б. м.; б. р. С. 2–3.
- 15.Дорошенко Д. І. Пантелеймон Куліш. Лейпціг: Українська накладня, б. р. 207 с.
- 16.Драгоманов М. П. Политические произведения. Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1905. Т. 1. 275 с.
- 17.Драгоманов М. П. Политические произведения. Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1906. Т. 2. 656 с.
- 18.Драгоманов М. П. Вибране: «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». К.: Либідь, 1991. 688 с.
- 19.Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
- 20.Єфремов С. О. У тісних рямцях: Українська книга в 1798–1916 рр. Бібліологічні вісті. 1926. № 1-2. С. 40-67.
- 21.Жигло Л. Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» для семей запасных в г. Екатеринославе за первый год существования столовой // Украинская жизнь. 1915. № 11-12. С. 151-154.
- 22.Житецкий П. И. Русский патриотизм. Ответ «Дню». Основа. 1861. Март. С. 1-21.
- 23.Жук А. І. З матеріалів про невідбутий з'їзд РУП. 1904 р. Об'єднання. Відень, 1924. С. 82–84.
- 24.Загальний збір подільської «Просвіти». Рада. 1910. № 98.
- 25.Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік. Рада. 1910. № 132. С. 2-3.
- 26.З життя «Просвіт». Рада. 1909. № 267. С. 3.

- 27.З'їзд представників подільських товариських крамниць. Світова зірниця.
1909. № 32. 23 серпня. С. 4-5
- 28.Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм (Неизвестные запрещенные страницы); [Введение, редакция и примечания проф. Ю. Г. Оксмана].
Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. 16 с.
- 29.Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2001. Т. II. – 413 с.
- 30.Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841–1994 / [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; та ін.]. Львів, 2001. 732 с.
- 31.Міхновський М. І. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції; упоряд., передм. В. В. Яременка. Київ: МАУП, 2007. 352 с.
- 32.Міхновський М. І. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції; упоряд., передм. В. В. Яременка. Київ: МАУП, 2007. С. 29–56.
- 33.Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1973. 316 с.
- 34.Нова філія катеринославської «Просвіти» // Дніпрова хвиля. 1912. № 5. С. 74.
- 35.Одесса. 1794–1894: Издание городского Общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. LXXX, 836 с.
- 36.Онопрієнко В. І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. 352 с.
- 37.Петро Стебницький. Вибрані твори; [упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2009. 632 с.

38. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади»: Лист С. А. Подолинського про «Українську соціально-демократичну партію» / Підгот. до друку і комент. М. П. Рудько // Укр. істор. журн. 1968. № 9. С. 126–134.
39. Томашівський С. Т. Просвітні видавництва (замітки й бажання) // Перший український просвітньо-економічний конгрес. Львів, 1910–1911. С. 100.
40. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Изд. М. А. Славинского, 1914. Т. I. С. 1–360.
41. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград: Т-во «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 361–707.
42. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали / [упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.

Мемуари та спогади

43. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.): Документально-художнє видання / М. Галаган; [передм., комент.: Т. Осташко, В. Соловйова]. Київ: Темпора, 2005. 656 с.
44. Грушевський М. С. Спомини; [публ. С. Білоконя]. Київ. 1988. № 12. С. 116–139.
45. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.); [передм. К. Галушка; прим. К. Галушка, К. Лобанової]. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
46. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. Львів: Червона калина, 1923. 131 с.
47. Житецький І. П. Київська громада за 60-тих років. Україна. 1928. Кн. 1 (26). С. 91–125.
48. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т.; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. Київ: Наук. думка, 1994. Т. 1 (1874–1879). 647 с.

49. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т.; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. Київ: Наук. думка, 1995. Т.2 (1880-1885). 584 с.
50. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого. Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. Частина третя. 396 с.
51. Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма. Москва: Изд-во МГУ, 1991. 254 с.
52. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. Петроград: Время, 1923. 190 с.
53. Русова С. Ф. Мої спомини. – Рр. 1861–1879. За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ, 1928. Кн. 2. С. 154–155.
54. Русова С. Ф. Мої спомини. Львів: Видав. кооператив «Хортиця», 1937. 250 с.
55. Русова С. Ф. Мемуари. Щоденник; [редкол.: В. Сергійчук (голова) та ін.]. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
56. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання; [передмова В. Шевчука]. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

II. Монографії і статті

57. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років ХІХ ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 215 с.
58. Білокінь О. І. Питання про українську школу в ІІІ Думі (1907-1912 рр.) // Збірник наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Харків: Основа, 1999. С. 209-216.
59. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі (70-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Одеса: Маяк, 1994. 144 с.

- 60.Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст.; АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. О. І. Лугова. Київ: Наук. думка, 1980. 153 с.
- 61.Борисенко В. Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 149 с.
- 62.Верба І. В., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 2005. 352 с.
- 63.Воробей П. І. З історії української преси в Росії (1905–1914). Укр. істор. журн. 1971. № 10. С. 48–56.
- 64.Гермайзе О. Ю. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ: Книгоспілка, 1926. Т. І: Революційна Українська Партія (РУП). 387 с.
- 65.Гехтер М. Г. Сільськогосподарська кооперація на Україні російській. Перший український просвітньо-економічний конгрес. Львів, 1910–1911. С. 596.
- 66.Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. 1996. № 1/4 (128/131). С. 142–187.
- 67.Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
- 68.Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник [для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
- 69.Грицак Я. Й. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін. Україна модерна. Київ – Львів, 2005. Ч. 9. С. 43-68.
- 70.Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. Wien, 1922. 212 с.
- 71.Грушевський М. С. Ганебній пам'яті // Україна. 1926. Кн. 4 (18). С. 46-51.

72. Грушевський М. С. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. Київ, 1927. Вип. 1. С.
73. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський; [уклад. О. Л. Копиленко; відп. ред. С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна]. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
74. Додонова Г. В. Культурно-просвітницька діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. Укр. істор. журн. 2011. № 3. С. 89-94.
75. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.
76. Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність (1861–1929) / Д. І. Дорошенко. Прага: Вид-во фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. 100 с.
77. Дорошенко Д. І. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. 268 с.
78. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи. Женева: Печатня «Громади», 1881. 227 с.
79. Драгоманов-Липинський С. З історії поняття «інтелігенція». URL : <http://politiko.ua/blogpost27566>
80. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 70-х років // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ.: ДВУ, 1927. Кн. 1. С. 192.
81. Скульчик С. О. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн: Відділ славістики Університету ім. Монаша, 1994. 125 с.
82. Скульчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // Нариси з історії українського

- національного руху. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 1994. С. 159-167.
- 83.Єфремов С. О. Історія українського письменства; [редагування й передм. М. К. Наєнка]. Київ.: Феміна, 1995. 688 с.
- 84.Заводовський А. А. І. Волошиновський та його газета «Світова зірниця» у 1906–1907 рр. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 318-321.
- 85.Заводовський А. А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2001. Т. 7 (9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали Міжнар. наук. конф., 25–26 жовт. 2001 р. С. 379-386.
- 86.Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія; Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: КНЕУ, 2006. 368 с.
- 87.Зашкільняк Л. О. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ІЦІА України у м. Львові; Упоряд. Л. Зашкільняк. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. С. 222-254.
- 88.Іваненко В. Г. Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва // Народна творчість та етнографія. 1989. № 6. С. 69.
- 89.Інтелігенція. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Інтелігенція>.
- 90.Історія української літератури: У 8 т. Київ.: Наук. думка, 1969. Т. 4. Кн. 1.: Література 70-90-х років ХІХ ст. 1969. 433 с.
- 91.Історія української культури: у 5-ти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура ХІХ століття. Київ: Наук. думка, 2008. 1007 с
- 92.Історія української літератури: У 2 т. Київ.: Наук. думка, 1987. Т. 1. 631 с.

93. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ.: Либідь, 1993. 176 с.
94. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: РВЦ «Київський університет», 1999. Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. 190 с.
95. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ.: Б. в., 2003. 180 с.
96. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. Київ.: Наук. думка, 1965. 315 с., іл.
97. Колесник В. Ф. Волошиновський Йоахім (1870-1945). Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 88-96.
98. Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ.: Хрещатик, 2002. 164 с.
99. Коляда І. Громадсько-політична активність західноукраїнської інтелігенції у Російській імперії у роки Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2004. № 3. С. 70–74.
100. Коляда І. А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VIII. С. 212–219.
101. Коляда І. А. Роль української інтелігенції у становленні вітчизняної періодики на початку XX ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. С. 227–232.
102. Коляда І. А. Ідейні розмежування в українській інтелігенції під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт

- (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. IX. С. 92-102.
103. Коляда І. А. Українська інтелігенція й «українське питання» в умовах Першої світової війни на сторінках преси // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. С. 200–210.
 104. Коляда І. А. Українська інтелігенція і преса у боротьбі за вирішення мовного питання на початку XX ст. // Іст. журнал. 2006. № 1. С. 80-85.
 105. Коляда І. А. Формування етносоціальної свідомості українського народу наприкінці XIX – на початку XX ст.: історіософський аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: чл.-кор. НАН України О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. XI. С. 18-27.
 106. Коляда І. А. Інтелігенція та українська ідея в російському імперському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Дніпропетровський нац. ун-т; Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. Вип. 5. С. 205-215.
 107. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ: Хрещатик, 1992. 120 с.
 108. Костенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. Вип. 10. С. 35-39
 109. Курс історії української літературної мови / За ред. академіка АН УРСР І. К. Білодіда. Київ: Рад. школа, 1958. Т. 1.: Дожовтневий період. 596 с.
 110. Лисенко О. В. Українська видавнича справа. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в

- З-х ч. / Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч. II. С. 76-109.
111. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. С. 76-99.
 112. Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
 113. Миронець Н. І., Стаовойтенко І. Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900-1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упоряд.: Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2008. С. 6-24.
 114. Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.); наук. ред. В. І. Сергійчук. Київ: ПП М. І. Сергійчук, 2007. 652 с.
 115. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.
 116. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 2. 172 с.
 117. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 3. 153 с.
 118. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.

119. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т.; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Укр. письменник, 2007. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. 463 с.
120. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т.; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Укр. письменник, 2007. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. 462 с.
121. Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1994 448 с.
122. Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с.
123. Огієнко І. Українська культура. Київ: Друкарня «І. Чоколов», 1918. 275 с.
124. Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. 87 с.
125. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ–Одеса: Вищ. шк., 1978. 184 с.
126. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.); [Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. Київ: Темпора, 2005. 384 с.
127. Плющ П. П. Українська літературна мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст., шляхи її розвитку і специфіка її. Київ: «Радянська школа», 1958. 291 с.
128. Подолян В. В., В. П. Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.): Монографія, В. П. Рекрут. Вінниця, 2005. 454 с.

129. Профессор Дмитрий Иванович Багалея: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 гг.). Харьков: Изд. Харьковского ист.-филол. о-ва, 1912. 82 с.
130. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.); Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
131. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
132. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопоманского костюма» / Євген Рудницький // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ: ДВУ, 1928. Кн. 2. С. 122.
133. Савченко Ф. Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.. Харків-Київ.: Держвидав України, 1930. 415 с.
134. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. Укр. істор. журн. 1991. № 5. С. 5.
135. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). Укр. іст. журн. 1993. № 7/8. С. 3–16.
136. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
137. Семенюк С. Феномен українства. Львів: Апріорі, 2013. 664 с.
138. Синявский А. А. И. Маркович – историк Новороссийского края // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год первый. Екатеринослав, 1904. С. III-IX.
139. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

140. Січинський В. Історія українського мистецтва. В. 2-х т. Нью-Йорк: Наукове товариство імені Шевченка в Америці, 1956. Т. 2.: Архітектура. 74 с.
141. Січинський В. Чужинці про Україну. Авгсбург: Видання Петра Павловича, 1946. 118 с.
142. Скрипник Г. А. Передмова/ Історія української культури: у 5-ти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура XIX століття. Київ: Наук. думка, 2008. С. 5-26.
143. Старовойтенко І. М. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 11-28.
144. Тимчик Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету. Історія. Київ, 1998. Вип. 40. С. 75-78.
145. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 7. Санкт-Петербург: Изд-во Гильтенбрандта, 1872. С. 248–249.
146. Українська мова: Енциклопедія / [НАН України: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.]. Вид. 3-тє, зі змінами і доповн. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
147. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч. I. 205 с.
148. Франко І. Я. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 276–285.
149. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / Изд. Харьк. ГСК; Под ред. действ. чл.-секр. П. С. Ефименко. Харьков: Тип. губ. правл.: 1884. 41 с.

150. Хатченко А. М. П. Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры (К годовщине смерти); Отд. оттиск из журн. «Украинская жизнь». Москва: Б.в., 1912. С. 4.
151. Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель (Память одного из последних украинофилов) // Украинская жизнь. 1913. № 7-8. С. 97–108.
152. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів; Держкомархівів України: Укр. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: Держкомархівів України, 2001. 356 с.
153. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ: ІЗМН, 1997. 92 с.
154. Щербак Н. О. Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 10. С. 168–171.
155. Щербак Н. О. Активізація українського національно-визвольного руху на рубежі XIX – XX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2001. Вип. 12. С. 151–157.
156. Щербак Н. О. Процес українського націєтворення та антиукраїнські акти царизму другої половини XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2003. № 2. С. 203-209.
157. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К °, 1912. 588 с.
158. Щербина В. І. Перша Київська Народна Авдиторія (З культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.) // Україна. 1930. Травень – червень. Кн. 41. С. 22–59.
159. Янишин Б. М. Народовці на рубежі 70-80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // Укр. істор. журн. 2001. № 6. С. 86-100.